

એક નોખી ડાયરી : ‘The Diary of a young Girl’

શિંદે મયુરકુમાર અશોકભાઈ

અમદાવાદ, mayurshinde3690@gmail.com

સાહિત્યમાં ‘રોજનીશી’ કે ‘વાસરિકા’ તરીકે ઓળખાતું સ્વરૂપ મૂળભૂત રીતે આત્મચરિત્રાત્મક લેખન(Autobiographical Writing)નો જ એક મહત્વનો પ્રકાર છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં નવજાગૃતિની ચળવળના પરિણામે ‘સ્વ-લેખન’ તથા ‘સ્વ-પરીક્ષણ’નો ચાલ શરૂ થયો. જેના પરિણામે સાહિત્યમાં આત્મકથા, જીવનકથા અને રોજનીશી ઇત્યાદિ હકીકતનિષ્ઠ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં સર્જન થવા લાગ્યું. આત્મચરિત્રાત્મક લેખન અન્ય લેખનની તુલનામાં જટિલ અને પડકારજનક છે. આત્મકથનાત્મક લેખનમાં લેખક સ્વજીવનને વિષય બનાવે છે. તેમાં ‘હું’ ની કથા કહેતો હોય છે. કથાનો નિરૂપક-નાયક પણ લેખક પોતે જ હોય છે. તેથી જ ડૉ. સેમ્યુઅલ જોન્સનનું વિધાન: ‘Every men’s life should be best written by himself’ યથાર્થ ઠરે છે. પરંતુ સ્વલેખન(Self-writing)ના સ્વરૂપ તરીકે રોજનીશીની વાત કરીએ ત્યારે આ સ્વરૂપને સાહિત્યપ્રકાર ગણવો કે નહીં તેની ચર્ચા સાહિત્યવિવેચનમાં વિદ્વાનો દ્વારા અવારનવાર કરવામાં આવે છે. તથ્યનિષ્ઠ સ્વરૂપોમાં રોજનીશીનું સ્વરૂપ એક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. રોજનીશીની નોંધો લખનારનું વ્યક્તિત્વ, એનું રોજિંદુ જીવન અને સમકાલીન સમાજગત પરિવર્તનો પર પ્રકાશ પડે છે. આથી રોજનીશી લેખકનો માત્ર વ્યક્તિલક્ષી જ નહીં પરંતુ સમાજલક્ષી અર્થાત પરલક્ષી જીવનનો આલેખ પણ રજૂ કરે છે. ‘Diary as Literature’ ગ્રંથમાં એન્જલ હૂક નોંધે છે કે “Diary writing is creating ‘real’ fiction of one’s life for the diarist the diary becomes a transitional space in which an intersection of cultures, language and people help the diarist understand self and world they live in.”

રેનેસાંકાળ, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, વિશ્વની વિવિધ ક્રાંતિઓ અને વિશ્વ યુદ્ધોની પાર્શ્વભૂને

સાહિત્યકૃતિમાં સ્થાન આપી, વિશ્વ સાહિત્ય તેમજ ભારતીય સાહિત્યની કૃતિઓમાં નવા પરિમાણ દ્વારા માનવતાવાદી આંદોલનોને સર્જકોએ વિધવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં આલેખ્યા છે. જેમ કે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૨૦ વૉ દેસાઈ ૧૮૫૭ના વિપ્લવને વિષય બનાવી ‘ભારેલો અગ્નિ’ નવલકથા લખે છે. ઈ૦ ૧૯૩૦માં થયેલી દાંડીફર્યની ચળવળને ‘દિવ્યચક્ષુ’ નવલકથામાં નિરૂપે છે. રાહી માસુમ રઝાની ‘આઘા ગાવ’ અને ખુશવંત સિંહકૃત ‘ટ્રેન ટૂ પાકિસ્તાન’માં ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલાનો ઇતિહાસ મળે છે. એજ રીતે રશિયાના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર જ્યોર્જ ઓર્વેલ ‘એનિમલ ફાર્મ’ દ્વારા બાલ્ઝાક ક્રાંતિ અને ત્યાંના રાજકીય પરિપ્રેક્ષ્યને આલેખે છે. જ્યારે ‘1984’ નવલકથામાં યુટોપિયાની સામે પક્ષે રહેલા ડિસ્ટોપિયાને વર્ણવે છે. બોરિસ પાસ્તરનાકકૃત ‘ડૉ. ઝિવાગો’માં રશિયન ક્રાંતિ અને પહેલા વિશ્વ યુદ્ધના પરિવેશને પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. આમ, સમયાંતરે સર્જકોએ સાહિત્યકૃતિઓમાં સમકાલીન પરિપ્રેક્ષ્યને અક્ષરદેહ આપી જીવંત દસ્તાવેજ રજૂ કર્યો છે. આવી જ એક વિલક્ષણ કૃતિ એન ફેન્કલિખિત ‘The Diary of a Young girl’ છે. આ એક ડાયરી(રોજનીશી) છે. જે સૌપ્રથમવાર ૬૫ ભાષામાં ‘Het achterhuis’(The Secret Annex) શીર્ષક હેઠળ ઈ૦ ૧૯૪૭માં પ્રકાશિત થઈ. આ ડાયરીના વિશ્વની અનેક ભાષામાં અનુવાદ મળે છે.

એન ઓટો ફેન્ક ચૌદ વર્ષની નિખાલસ અને નિર્દોષ છોકરી છે. તેનો જન્મ ઈ૦ ૧૯૨૯માં થયો હતો. પોતાના પરિવાર સાથે જર્મનીથી હોલેન્ડ આવી છે. તેના પિતા ઓટો ફેન્ક હોલેન્ડમાં વ્યાપાર શરૂ કરે છે. એન તથા તેની મોટી બહેન માર્ગોટને નજીકની શાળામાં મૂકવામાં આવે છે.

એન અભ્યાસમાં માર્ગોટ જેટલી કુશળ નથી છતાં તેને વાંચન અને નવું શીખવામાં ખૂબ રસ છે. પોતાની ૧૪મી વર્ષગાંઠે એન ડાયરી લખવાની શરૂઆત કરે છે. તેની ડાયરીમાં માત્ર બે વર્ષ(૯૦ ૧૯૪૨ થી ૯૦ ૧૯૪૪)નો જીવનવૃત્તાંત નોંધાયો છે. અત્યંત નજીવા લગતા બે વર્ષોની દૈનિક નોંધો અને એનની નાની-કોમળ આંખોમાં નાઝીના અત્યાચારો, સૈનિકોનું કુર વલણ, હિટલરની કુટનીતિ તથા દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધની અજાણી તસવીરો ઝીલાઈ હતી. તે આ ડાયરીમાં શબ્દબદ્ધ થઈ છે. તેમાં દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધની માનવજીવન પર થતી સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક છબી પણ અંકિત થયેલી જોઈ શકાય છે.

ઐતિહાસિક સંદર્ભ

'The Diary of a Young girl' એ ચૌદ વર્ષીય બાળકીનું આત્મવૃત્તાંત છે, જેનું નામ છે એન ફ્રેન્ક. આપખુદ અને યુદ્ધખોર સરમુખત્યારશાહી હિટલરે જર્મની પર વર્ચસ્વ જમાવાની ટેક લીધી હતી. પહેલાં વિશ્વ યુદ્ધમાં જર્મનીને આર્થિક રીતે પુષ્કળ નુકસાન થયું હતું. પરંતુ ઘમંડી હિટલરે જર્મન તેમજ આસપાસના દેશોમાં પગપેસારો કરી રાજ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાની આડે આવનારનો વિનાશ કરી આગળ વધવાની રણનીતિ અપનાવી. કુર હિટલરે માનવસંહાર દ્વારા જર્મન સિવાયની યહૂદી પ્રજાને પણ તાબે કરવાનું નક્કી કર્યું. નાઝીઓના પાશવી અત્યાચારો અને ત્રાસથી ત્રાહીહામ પોકારતી યહૂદી પ્રજા પાસે જર્મન છોડ્યા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હતો. નાઝીઓના અત્યાચારોથી મહાન વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન પણ બચી શક્યા ન હતા. તેમને પણ અન્ય શહેરના આશ્રિત બનવું પડ્યું હતું. આ મુજબ ફ્રેન્ક પરિવાર પણ ૯૦ ૧૯૩૩માં એ સમયે શરણાર્થીઓ માટે સુરક્ષિત કહેવાતા દેશ હોલેન્ડમાં આવે છે. એજ અરસામાં નાઝી પાર્ટીનો પ્રમુખ હિટલર જર્મનીનો ચાન્સેલર બને છે. અને નાઝીવાદ અને ફાંસીવાદને પીઠબળ આપીને યહૂદીઓનું શોષણ કરે છે.

આ ડાયરીમાં મુખ્યત્વે બે વર્ષનો કાળખંડ નિરૂપાયો છે. વૈશ્વિક દૃષ્ટિએ આ

સમયગાળામાં યુરોપના દેશો વચ્ચે દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. આ વિશ્વ યુદ્ધમાં સરમુખત્યાર હિટલર અને નાઝીવાદીઓએ જર્મનીમાં કહેર વરસાવ્યો હતો. માનવસંહાર અને અત્યાચારો કરી નાઝીઓએ યહૂદીઓ તેમજ અન્ય જાતિઓની પ્રજાનું આકરી રીતે શોષણ કર્યું હતું. એન ફ્રેન્ક તેના પરિવાર સાથે નાઝીઓના ત્રાસથી બચવા હોલેન્ડના આમ્સ્ટર્ડમમાં આવીને વસે છે. તેની ડાયરીમાં દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધનું વર્ણન સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ૯૦ ૧૯૩૯થી વિશ્વ યુદ્ધ શરૂ થઈ જાય છે. જ્યારે એનની ડાયરી તા. ૧૪, જૂન ૧૯૪૨માં લખાવાની શરૂઆત થાય છે. તેમ છતાં ડાયરીમાં દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધના હૃદયદ્રાવક દૃશ્યો આલેખાયેલા જોઈ શકાય છે. ડાયરીના પહેલા પાનેથી જ યુદ્ધના ભણકારા સંભળાવા લાગે છે. તા. ૮ જુલાઈ ૧૯૪૨ની નોંધમાં એની લખે છે કે, "Yes. I'm still alive, but don't ask where or how. You wouldn't understand a word. So I will telling you what happened Sunday afternoon." મંથરગતિએ ચાલતી ડાયરીમાં નવલકથા જેવો વળાંક આવે છે. નાઝીસૈનિકો દ્વારા યહૂદીઓને શોધીને તેમની હત્યા કરી દેવામાં આવે છે. આ વાતની જાણ ઓટો ફ્રેન્કને થતાં તેઓ પોતાના પરિવાર સહીત વેરહાઉસમાં રહેવા ચાલ્યા જાય છે.

આ વેરહાઉસ પ્રિન્સગ્રાચ્ટ(Prinsengracht)ના વિસ્તારમાં આવેલું હોય છે. જેનું વર્ણન એનએ તા. ૯ જુલાઈ ૧૯૪૨ની નોંધમાં કર્યું છે. તેમની સાથે કાર્લર, ફ્રૂકિસ, મીપ, એલી, મિસ. વાન દાન અને તેનો પુત્ર પીટર વેરહાઉસમાં છૂપાઈ જાય છે. એનને યુદ્ધનો કે નાઝીઓનો કોઈ ભય નથી. એને તો એ વાતનો આનંદ હોય છે કે ઘર છોડીને ઘણાં દિવસ પછી વેકેશન પર આવ્યા છે. બીજી તરફ નાઝીઓ નાગરિકો પર દબાણ કરી તેમની ફૂર હત્યાઓ કરતાં જાય છે. મુઘ્ધ એનને ધીમે ધીમે પ્રતીત થાય છે કે આપખુદશાહી હિટલર અમારી ઓળખ છીનવી લેશે. એ ક્યારેય યહૂદીઓનો મનુષ્ય તરીકે સ્વીકાર નહીં કરે. તેના મતે યહૂદીઓ નીચી જાતના અને અનાર્થ છે. નાઝીઓ યહૂદીઓના

કદર દુશ્મન છે. તે નોંધે છે કે, “No, Hitler took away our nationality long ago. In fact, Germans and Jews are greatest enemies in the world.”

આ યુદ્ધમાં સામે પક્ષે બ્રિટન પણ તુનિસ, એલ્જિરિયા, કાસાબ્લેંસ જેવા નાના દેશો પર પણ ચઢાઈ કરે છે. વેરહાઉસમાં એન તથા અન્ય વ્યક્તિઓ રેડિયો પર સમાચાર સાંભળે છે. ત્રણ વર્ષના નરસંહાર પછી બધાને એમ લાગે છે કે યુદ્ધ સમાપ્ત થવા જઈ રહ્યું છે. પણ એકાએક એનએ સાંભળેલું વિન્સેટ ચર્ચિલનું સંબોધન તેમને વધુ ભયાનક સ્થિતિમાં મુકી આપે છે. “This is not the end. It is not even the beginning of the end. But it is perhaps, the end of the beginning.” ડાયરીમાં ત્રણથી ચાર વખત બ્રિટનના વડા ચર્ચિલનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેમજ એક સ્થાને અહિંસાના ઉપાસક ગાંધીજીનું પણ વર્ણન મળી આવે છે. એન નોંધે છે કે “Churchill has Pneumonia, but is improving slowly. The freedom-loving Gandhi of India is holding his umpteenth fast.” આ દરમિયાન બોમ્બબારી અને હવાઈ યુદ્ધો પણ શરૂ થઈ જાય છે. નોર્થ આર્સ્ટેડમ પર વિમાન દ્વારા બોમ્બ ફેંકવામાં આવે છે. જેમાં બે હજારથી પણ વધુ માણસોના મૃત્યુ થાય છે. વેરહાઉસમાં જ્યારે પણ બધા ભેગા થાય છે ત્યારે યુદ્ધ, તેમાં થયેલો સંહાર અને યુદ્ધ વિરામ વિશે ચર્ચા કરતા. આમ, એનની ‘સ્વ’ નોંધોમાંથી ભયાનક યુદ્ધમાં ફસાયેલા યહૂદીઓનું અને જર્મનીનું રાજકીય અને સામાજિક વાતવરણ ઊભું થાય છે.

ડાયરીમાંથી ઉપસતું એનનું અંતરંગ

ડાયરની નોંધો પ્રમાણે નાઝીઓએ નેધરલેન્ડમાં ૧૯૪૨ની આસપાસ પ્રવેશ કરીને હોલેન્ડના રાજાને હરાવી પગપેસારો કર્યો હતો. હિટલર અને નાઝીઓનું સીધું નિશાન યહૂદી જેવી અનાર્થ વસાહતોને ખતમ કરી નાખવાનું હતું. એનએ ડાયરીમાં નોંધ્યું છે કે, ‘વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન નાઝીઓએ યહૂદી પ્રજાના બહાર નીકળવા પર, દુકાન પરથી સામાન ખરીદવા, પ્રવાસ કરવો કે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં એમને જર્મન બાળકોથી દૂર બેસાડવા વગેરે સામાજિક રોક લગાવી દીધી હતી.’ આ કારણે ફેન્ક પરિવારને

ફાંસીવાદીઓથી બચવા અને સ્વરક્ષણ કરવા માટે છાવણીઓથી દૂર આર્સ્ટેડમમાં એક ગુપ્તવાસ(Secret Annexe)માં છુપાઈ ગયા હતા. “ઓટો ફેન્ક પણ તેમની પત્ની એડિથ, માર્ગોટ તથા એની સાથે પોતના ધંધાના સંકુલના પાછળના ભાગમાં આવેલા મકાનમાં પરચીસ મહિના અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા. તેમાં તેમના મિત્ર વનાદાનનો પરિવાર પણ જોડ્યો. એ દરમિયાન એની ફેન્કે પોતાની ડાયરી લખી. જે ડાયરી તો ખરેખર ઓટોગ્રાફ બુક હતી. તેથી ડાયરી ભરાઈ ગઈ પછી છૂટાં પાનાંમાં લખવાનું શરૂ કર્યું.” એનના પરિવારને જ્યારે નાઝીઓ પકડીને લઈ જતા હતા ત્યારે આ ડાયરીના છિન્ન પત્રો જમીન પર વેરાઈ ગયા. ડાયરીમાં થયેલા ઉલ્લેખ મુજબ એનના પિતા સિવાય બધાંનું મૃત્યુ થઈ ગયું છે. દ્વિતીય યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ઓટ્ટો ફેન્ક આર્સ્ટેડમ પાછા આવે છે. મીપ નામની સ્ત્રીએ સાચવી રાખેલા એનનાં પત્રો તે ઓટ્ટો ફેન્કને પરત આપે છે. આ પત્રો વાચ્યાં પછીનો પ્રતિભાવ છે તે ઓટ્ટો ફેન્કે એમના ચરિત્રમાં રસપૂર્વક લખ્યો છે.

માનવીય સંવેદનાઓને આલેખતી આ ડાયરીમાં એનનું બાળમાનસ નિરૂપિત થયું છે. એનનાં માતા પિતા એને હંમેશા માર્ગોટનું દૃષ્ટાંત આપતા અને એના જેવી કુશળ-અભ્યાસી બનવા કહેતા. એન બાળપણથી જ એકાકી જીવન જીવતી હતી. તે માર્ગોટ જેવી ધ્યેયનિષ્ઠ ન હતી. એના મનોસંચલનોથી આપણે જાણી શકીએ કે એન મળતાવડા સ્વભાવની તથા વાચાળ હતી, જેનો પરિચય આપણને ડાયરીના પાને પાને થાય છે. તેમ છતાં તે મિત્રો જોડે પણ વધુ ભળતી ન હતી. એમાંય હૃદયની અલપ-ઝલપ વાતો અને ફૂણાં સંવેદનો વ્યક્ત કરી શકે એવું કોઈ એન પાસે ન હતું. જીવનના અંત લગી એન સાચા મિત્રની શોધ કરતી રહી હતી કે જે તેને સાંભળે, સમજે અને હિલખોલીને આગમનિગમની વાતો કરી શકે. ચૌદમી વર્ષગાંઠે પિતા એનને ડાયરી ભેટ આપે છે. ઉલ્લાસભર એન ડાયરીના પહેલા પાનાં પર પોતના મિત્રોનો ફોટો ચોટાડી અને તા. ૧૪ જૂન ૧૯૪૨ના દિવસથી આંતરમનની અભિવ્યક્ત

કરવાનું શરૂ કરે છે. ડાયરીને 'Dear Kitty' ના સંબોધન થી પોતાની મનઃસ્થિતિને નિખાલસ ભાવે વર્ણવે છે. મિત્રની શોધ સાથે શરૂ થયેલી ડાયરી દ્વારા એન સ્વને શોધી લે છે. તેને પ્રતીતિ થવા લાગે છે કે મનુષ્ય જીવનનું શાશ્વત ધ્યેય સ્વશોધનું છે. પોતાની જાતને ઓળખવાનું ને પોતાનો દીવો પોતે થવાનું છે.

સામાન્ય રીતે ડાયરી એ 'સ્વ' સાથે સંવાદ સાધવાનું માધ્યમ છે. ગાંધીજી તો રોજનીશીને પોતાની જાતનો ચોકીદાર કહે છે. કરાણ કે ડાયરીમાં થયેલી વ્યક્તિગત નોંધોમાં 'સ્વ-મૂલ્યાંકન'(Self-Evolution)ની પ્રક્રિયા જોવા મળતી હોય છે. ગાંધીજી, ગોવર્ધનરામ, બ૦ ક૦ ઠાકોર આદિ ચિંતકો-વિચારકો આત્મચિંતન કરે છે એ વાત યથાર્થ છે. પરંતુ શાળામાં અભ્યાસ કરતી મુગ્ધબાળા જ્યારે ડાયરી લખીને સ્વ સાથે સંવાદ સાધતી હોય ત્યારે એ વાંચવી રસપ્રદ બને છે. ડાયરી લેખનની શરૂઆતમાં જ એનને ડાયરી કેમ લખવી ? શા માટે લખવી ? એવા પ્રશ્નો થાય છે. તેના ઉત્તરમાં તે નોંધે છે કે, "Still, What does that matter ? I Want to write, but more than that, I want to bring out all kinds of things that lie buried deep in my heart." જે લાગણીઓ મારા હૃદયમાં ઉઠ્ઠવી છે તે બધું હું લખીશ. આ સંદર્ભે ગોવર્ધનરામની 'Scrap book'નું વિધાન પણ યાદ કરવા જેવું છે. 'કે શું લખીશ હું ડાયરીમાં' ત્યારે પોતે જ જવાબ આપતાં કહે છે કે, "What is the meaning of writing and writing and writing in such book? Hereby I Sometimes mote down my conclusions to prevent their loss: sometimes I make myself exact thereby: at other times I ease my heart by pouring it on paper. I have no friend to talk to except myself. When I turn over these pages, I feel reminded, sympathized and consoled; I look and blush at my weak movements as reflected here. I take courage and strength from here." અહીં ગોવર્ધનરામ આત્મકથનાત્મક લેખનના આ સ્વરૂપ વિશે પ્રશ્નો પ્રસ્તુત કરી ડાયરીની વિભાવનાને આકાર આપી કાર્યક્ષેત્રને નક્કી કરે છે. તેઓ કહે છે કે 'ક્યારેક હું મારા નિષ્કર્ષોને તારણોને એમાં લખું છું. જેથી તે ભૂલાઈના જાય. હું મારા હૃદયના ભાવને કાગળોમાં ઠાલવું છું. હું

જ્યારે આ પાના ફરી ફેરવું છું, ત્યારે પાછા પગલે વળી મારી ક્ષતિઓ અને મર્યાદાને જાણી શકું.' એનના જીવનમાં પણ કોઈ ખાસ મિત્ર નથી. તેથી એન ડાયરી લખવાનું શરૂ કરે છે. આપણે જોઈ શકીએ કે ડાયરીનો આરંભ તારીખ આધારે લખાય છે. પરંતુ થોડાં દિવસ પછી એન પોતાની ડાયરીને Dear Kittyના સંબોધનથી પત્ર લખે છે. આમ, એન ડાયરી પ્રિય કીટ્ટીને લખાયેલા પત્રો દ્વારા આગાળ વધે છે.

એનના જીવનનું પ્રિય વ્યક્તિ તેના પિતા છે. ઓટો ફેન્ક તેને ભાતભાતની ભેટ આપે છે. પરંતુ તેનો રસનો વિષય છે વાંચન. બાળપણમાં દાદી અને પિતા પાસેથી સાંભળેલી કથાઓ એના મનમાં સ્થાન લઈ લે છે. ચૌદ વર્ષની વયમાં તે જુદા જુદા વિષયના પુસ્તકો તો વાંચે જ છે અને સાથે ફેન્ય, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે ભાષાઓ પણ શીખે છે. 'Joop ter Heul', 'Een Zomerzothheid', 'Eva's Youth', 'Cloudness morn', 'What do you think of the modern young girl?' ઇત્યાદિ Fictionના પુસ્તકો રસપૂર્વક વાચે. અલબત્ત, પુસ્તકો તો જિજ્ઞાસુ થઈને વાચી જાય છે. એમાં આવતા મનગમતાં પાત્રોની વાતને કથા દ્વારા અવલોકન સહિત ડાયરીમાં લખે છે. આ અવલોકનોનું ગદ્ય વાચકોનું ધ્યાન ખેંચે એવું નિરાણું છે. તેમાં સાદગી અને સરળતા છે. એવું નથી કે તે માત્ર કાલ્પનિક વાર્તાઓ જ વાંચી છે. કળાના ઇતિહાસ અને ગ્યુથે-શિલર જેવા ચિંતકોને વાચ્યા છે. તા. ૨૯ ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ની નોંધમાં લખે છે કે "Daddy has brought the plays of Goethe and Schiller from the big cupboard. He is going to read to me every evening. We've started with Don Carlos.

Following Daddy's good example, many has pressed her prayers book into my hand. For decency's sake I read some of the prayers in Germany; they are certainly beautiful, but they don't convey much to me. Why does she force me to be pious, just to oblige her?"

આમ, જોઈ શકાય છે કે એનના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર ઉત્તમ પુસ્તકોના વાચનથી થયું છે. જેની પ્રતીતિ ડાયરીમાં થયેલી અંગત નોંધોમાં મળે છે. એનનું વ્યક્તિત્વ Complex છે

છતાં એમાં મુક્ત જીવન જીવવાની હોશ અને અભિલાષા છે. તેનું એક પાસું અલગારી જીવનનું છે તો બીજું પાસું તેના અને એડિથ(માતા) વચ્ચેના કલેશનું છે. પિતાની પ્રિય એનને માતા પ્રત્યે હંમેશાથી અણગમો રહ્યો છે. તેના મતે 'એડિથ મોટી બહેનનું વધારે ધ્યાન રાખે છે. અને મારી વાતને હડસેલી દે છે.' આ કારણે ડાયરીમાં આવતા બંને વચ્ચેના સંવાદોમાં એકરૂપતા કે સંબંધોની મીઠાશ જણાતી નથી. અલબત્ત, એક પ્રસંગે જ્યારે એનના પિતાને ઘરે આવતા મોડું થાય છે ત્યારે માતા એડિથ એને પ્રાર્થના સંભળાવી સુવાડવા આવે છે. રોષે ભરાયેલી એની માતાને ધસીને ના પાડી દે છે. આથી, નિરાશ અને દુઃખી થઈને જતી એડિથનું ચિત્ર ડાયરીમાં દર્શનીય રીતે રજૂ કર્યું: "I felt sorry for mammy; very, very, very sorry, because I had seem for the first time in my life that she minds my coldness. I saw the look of sorrow on her face when she spoke of love not being forced. It is hard to speak the truth, and yet it is the truth: she herself has pushed me away, her tactless remarks and her crude, jokes, which I don't find at all funny, have now made me insensitive to any love from her."

આ પ્રકારના મનોમંથનો અને આત્મ-સંવાદોમાં ઉપસતું એન ફેન્કનું વ્યક્તિત્વ વાચકોને સ્પર્શી જાય છે. સ્વતંત્ર જીવન ઝંખતી એનનું પાત્ર વિનમ્ર, નિર્મળ, ગભરું છતાં પ્રતિભાશાળી લાગે છે. આ ડાયરીમાં એનનું ટૂંકું જીવન હોવા છતાંય તે આત્મબળથી પરિપૂર્ણ થયેલું જોઈ શકાય છે. આંતરમનના અવાજને બહાર લાવતી એન ડાયરીની અંતિમ નોંધમાં લખે છે કે, "I've already fold you before that I have, as it were a dual personality. One half embodies my exuberant cheerfulness, making fun of everything, my high-spiritedness, and above all, the way I take everything lightly. This includes not taking offense, at a flirtation a kiss, an embrace, a dirty joke. This side is usually lying in wait and pushes away the other which is much better, deeper and purer."

વિશ્વ યુદ્ધની કટોકટીની વચ્ચે આશા-નિરાશાઓ અને પરિવારના આંતર કલેશ ભર્યા વાતાવરણમાં પણ એન સ્વાલંબી-સ્વમય બની ડાયરીમાં પોતાના આંતર જગતને આલેખે છે. મુક્ત મનની એન અપાર જીવન જીવવાની

જિજીવિષા ધરાવે છે. તેને ખાતરી છે કે એક દિવસ આ પાશવી નરસંહાર અટકશે અને સમગ્ર જગતમાં શાંતિનો સૂર્યોદય થશે. પોતે પહેલાની જેમ બહાર જઈને અંતરંગની મજા માણી શકશે. પરંતુ નાઝીઓના દમણનો જવાબ આમ્સ્ટ્રડમ સુધી આવી પહોંચે છે અને આ અગ્નિમાં પાગંરતું ફૂલ ખીલતા પહેલા જ મૂળથી જ ઊખડી જાય છે.

આ ડાયરીમાં એનની આંખે ઝીલાયેલા યુદ્ધના હૃદયને કંપાવી દેતા કેટલાક દૃશ્યો જોઈએ.

"અમારા ઘણા યહૂદી મિત્રો તથા ઓળખીતાઓને પકડી પકડીને લઈ જવામાં આવી રહ્યા છે. ગેસ્ટાપી તેમની સાથે બહુ ખરાબ રીતે વર્તે છે. એ લોકો ઘેટાંબકરાંની જેમ જાનવરોને લઈ જવાની ટ્રકમાં વેસ્ટરબોર્ક લઈ જવામાં આવી રહ્યા છે, ત્યાં આગળ ડ્રેન્થેના કેમ્પમાં બધા યહૂદીઓને ભેગા કરવામાં આવે છે. એ લોકોને ભાગ્યે જ કંઈ ખાવાનું આપવામાં આવે છે. પીવા માટે પાણી પણ મળે કે નહીં એ કહેવાય નહીં."(પૃ. ૬૪)

"રવિવારે ઉત્તર આમ્સ્ટ્રેડમ ઉપર ભારે બોમ્બમારો થશે. આખો વિસ્તાર જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. બસોથી પણ વધુ માણસો મરી ગયાની અંદાજ છે. ભંગાર નીચે દટાયેલા મૃતદેહોને કાઢતા ઘણો સમય લાગશે. મોટી સંખ્યામાં લોકો ઘાયલ થયા છે. બિચારાં બાળકો તેમનાં માતાપિતાને શોધી રહ્યાં છે. લડાકુ વિમાન બોમ્બ ફેંકવા ઝડપી ગતિએ આવી રહ્યું છે, એ વિચારથી જ કંપી જવાય છે."(પૃ. ૮૪)

"બહારની દુનિયામાં ભયાનક ઘટનાઓ બની રહી છે. રાત-દિવસની પરવા કર્યા વિના ગમે ત્યારે સત્તાવાળાઓ આવીને માણસોને પોતાનાં ઘરોમાંથી ખેંચીને લઈ જાય છે. પોતાની સાથે થોડી રોકડ રકમ અને કપડાંનો એક થેલો લઈ જવા દેવામાં આવે છે, પણ રસ્તામાં એ લોકો લૂંટાઈ જાય છે. ઘણાં કુટુંબો વિખેરાઈ ગયાં છે. પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને અલગ કરી દેવાય છે. બાળકો શાળાએથી આવે છે તો તેમનાં મા-બાપ ક્યાંય જોવા મળે નહીં. સ્ત્રીઓ બહારથી પાછી ફરે છે તો તેમનાં ઘર સીલ થયેલાં જોવા

મળે છે, કુટુંબ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હોય છે. હોલેન્ડનો ખ્રિસ્તી સમાજ પણ ભયમાં જીવે છે, કારણ તેમનાં બાળકોને જર્મની મોકલી દેવાય છે. દરેક જણ ભયભીત છે. જર્મની ઉપર બોમ્બ ફેંકવા દરરોજ આકાશમાંથી સેંકડો વિમાનો પસાર થાય છે. દરેક દેશ, દરેક નાગરિક સંઘર્ષનો સામનો કરી રહ્યાં છે. આખું વિશ્વ યુદ્ધે યદ્યું છે. સંધિમાં જોડાયેલા દેશો જાનની બાજી લગાવી રહ્યા છે, પણ યુદ્ધનો અંત નજીક દેખાતો નથી.” (૫૭૭)

પૂર્વે નિર્દેશ કર્યો એ મુજબ ‘The Diary of a young girl’માં માત્ર બે વર્ષનો લઘુવૃત્તાંત શબ્દાંકિત થયો છે. આ ડાયરી લખનાર એક નાની વયની મુઘ્ધ અને મુક્ત હૃદયની બાળા એન છે. જે કોઈ પ્રબુદ્ધ ચિંતક કે વિચારક નથી. પરંતુ જો આપણે ગોવર્ધનરામ લિખિત ‘સ્ક્રેપ બુક’ અથવા સાલ્વાદોર ડાલીકૃત ‘The Diary of Salvador Dali’નો વિચાર કરીએ તો, આ ડાયરીમાં પણ ચિંતન, સમકાલીન દેશકાળ, સત્યનિષ્ઠતા અને સ્વજીવનનું તટસ્થ ચિત્ર પ્રાપ્ત થશે.

ઉપરોક્ત બંને ડાયરીની તુલનામાં આપણે ‘The Diary of a young girl’ને તપાસીએ ત્યારે જોઈ શકાય કે આ ડાયરીમાં વિચારોની સ્પષ્ટતા, લાઘવપૂર્ણ ગદ્ય, સ્વજીવનનું ગરિમાપૂર્ણ નિરૂપણ થયેલું દેખાય છે. ઉપરાંત તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો ચિતાર પણ આબેહૂબ જણાય છે. એનનું અનુભવવિશ્વ અલ્પ છે છતાંય તેમાં ઊંડાણ અને સ્વશોધનું તત્ત્વ રહેલું છે. ડાયરીમાં ચિંતન ઓછું છે પરંતુ સમકાલીન સમાજને વર્ણવવાની આગવી સૂઝ અને સમજ જોઈ શકાય છે.

આમ, તો એનની ઈચ્છા હતી કે તેનું સ્વલેખન યુદ્ધ પછીના સમયગાળામાં પ્રકાશિત થાય અને બીજાઓને વાંચવા મળે. આથી એનએ લેખનને મહારીને ફરીથી નોંધો લખવાની શરૂ કરી હતી. પત્રની આગવી અને વિશિષ્ટ શૈલીમાં લખાયેલી ડાયરી આજે પણ યુદ્ધના દસ્તાવેજ અને એક મુઘ્ધ બાળાના અનુભવવિશ્વની અલબેલી અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપે સમગ્ર દુનિયામાં પ્રચલિત છે. ‘The Encyclopedia Americana’માં તેની

ભાષાશૈલી વિશે લખાયું છે કે, “Written with a skill, humour and great insight, the work is a monument to the courage and strength of the human spirit.”

આ ડાયરીના હાઈને સમજાવતા એલનોર રૂઝવેલ્ટ યર્થાથ કહે છે કે “એન ફેન્કની ડાયરી ઉન્નત આત્માની ઉમદા અભિવ્યક્તિ છે. રોજિંદા જીવનની ભયાનકતા અને અવમાનતાને ગણકાર્યા વિના એ લોકોએ સંજોગો સામે હાર નહીં માની. છેલ્લે સુધી તેઓ ઝઝૂમતાં રહ્યાં. અને આ ડાયરીમાંથી એન(ની)નું જે ચારિત્ર્ય ઊપસે છે. તેમાં તેની સમજણ અને પરિપક્વતા નજરે ચઢે છે.” ડાયરી એ ‘સ્વ-જીવનને નીરખવાનું અને અંગતને આલેખવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ગાંધીજી, ગોવર્ધનરામ, બ.ક. ઠાકોર આદિ ચિંતકો-વિચારકો આત્મચિંતન કરે છે એ વાત યર્થાથ છે. પરંતુ શાળામાં અભ્યાસ કરતી મુઘ્ધ બાળા જ્યારે ડાયરી લખીને ‘સ્વ-પરીક્ષણ’ અને ‘સ્વ-સંવાદ’ સાધતી હોય ત્યારે એ વાંચવી રસપ્રદ બને છે.

જીવનકથનાત્મક સ્વરૂપોની વાત કરીએ ત્યારે એ ડાયરી હોય કે આત્મકથા એમાં ‘હું’ની કથા તથા તેની સાથે જોડાયેલા માનવસમૂહની કથા લગોલગ પણ ચાલતી હોય છે. તથ્યનિષ્ઠ સાહિત્યના સર્જન દ્વારા લેખક વ્યક્તિ નિમિત્તે સમષ્ટિની કથા આપી વર્તમાનકાળનું નિરૂપણ કરે છે. એ દૃષ્ટિએ એન ફેન્કકૃત ‘The Diary of a young girl’ માત્ર એક અંગત નોંધો ન રહેતા દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધની અને હિટલરના અત્યાચારોમાં પીડાતા માનવીઓની તાસીરને આલેખતો જીવંત દસ્તાવેજ બની રહે છે.

સંદર્ભ

‘The Diary of a young girl’- Anne, Frank., A Wilco Book, Mumbai, 2011
‘Scrap Book’(1888-1894)- Goverdhanram Tripathi, N.M. Tripathi, Mumbai, 1959
‘એન ફેન્કની ડાયરી’-ભાવાનુવાદ- કાન્તિ પટેલ, અરૂણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૮
‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’- ખંડ-૩, સંઠ યન્દ્રકાંત ટોપીવાળા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭